

H.C. Marais is docent aan het Departement Kommunikasieleer van de Randse Afrikaanse Universiteit (Zuid-Afrika). Onderstaand artikel werd geschreven tijdens een studieverblijf dat de heer Marais het afgelopen jaar in België en Nederland heeft gehad. De auteur wil hierbij vermelden dat het artikel tot stand kwam mede dank zij gesprekken met o.m. D. Winsing, docent aan de universiteit van Potchefstroom (Zuid-Afrika).
L. Van Poecke zorgde voor de vertaling.

de rol van de aanspreking in de communicatie

naar een constitutionele definitie van de aanspreekvormen

h.c. marais

0. Inleiding : het belang van de aanspreekvormen

De aanspreekvorm - en vooral de verandering ervan - vervult in uiteenlopende communicatievormen belangrijke dynamische functies. In de psychotherapie b.v. wijzigt de patiënt/cliënt soms in een bepaald stadium van de therapie de manier waarop hij de therapeut aanspreekt. Volgens sommige psychotherapeutische interpretaties - vooral de psychoanalytische - leidt een dergelijke verandering van de aanspreekvorm dikwijls het begin in van de zogenaamde overdrachtsfase («transfert»). De patiënt begint met andere woorden de therapeut als iemand anders - meestal een belangrijk persoon uit zijn emotioneel verleden - te beleven. De aanspreekvorm fungeert hier dus als een relatief gevoelige indicator voor de verhouding tussen de twee communicanten. Terloops kan hierbij gewezen worden op het feit dat de cliënt een belangrijke definitie van zichzelf geeft, juist door de definitie van de therapeut te veranderen.

Nog een voorbeeld, zij het dan van meer anecdotische aard, is de manier waarop de aanspreekvorm gehanteerd werd in de communicatie tussen de woordvoerders van de studenten en de academische overheid tijdens de studentenonrust in de late jaren zestig in

Nederland. In sommige gevallen hebben de studenten in hun communicatie met de academische overheid niet langer de formele titulatuur gebruikt: u werd dikwijls vervangen door jij/jullie enz. Bekeken in het licht van de verhoudingen die toen heersten, wees dit fenomeen op een niet geringe verandering in de communicatieverhoudingen.

Uit bovenstaande voorbeelden blijkt, minstens intuïtief, dat de aanspreekvormen zich lenen tot studieobject van potentieel zinvol communicatie-onderzoek en dus niet slechts als constanten in de communicatie mogen beschouwd worden. Uit een overzicht van de thema's die op het gebied van de interpersonele communicatie aan bod komen, kan vastgesteld worden dat de aanspreekvorm van potentieel belang is in o.m. gespreks- en interviewtechnieken, de beïnvloeding en de overreding, de public relations, de verschillende aspecten van de zogenaamde «speech communication» enz. Spijts het mogelijke centraal karakter, thematisch gezien, van de aanspreekvorm en zijn pragmatisch belang, vindt de geïnteresseerde in deze problematiek evenwel in bijna geen enkel standaardwerk over interpersonele communicatie enige verwijzing naar dit onderwerp.

In de volgende paragrafen wordt een constitutionele definitie van de aan-

spreekvorm als communicatieverschijnsel gegeven. Meer specifiek wordt de aanspreekvorm besproken als manifestatie van de communicatieverhoudingen die er heersen tussen de zender en de ontvanger in een «face to face»-situatie. Verder wordt communicatie - impliciet zowel als expliciet - beschouwd als een relationeel proces van een vergemeenschappelijkingspoging van betekenis. Hoewel de volgende bladzijden specifiek betrekking hebben op communicatie in «face to face»-groepen, zou men onze argumentatie zonder fundamentele wijzigingen ook tot andere, b.v. de massacommunicatieve situaties kunnen veralgemenen.

1. Perceptie en communicatie

Perceptie van de boodschap is een noodzakelijke en voldoende voorwaarde opdat communicatie überhaupt plaats kan vinden. Neemt men echter aan dat de deelnemers aan de communicatie succesvol (vanuit het criterium van de vergemeenschappelijking) **trachten** te communiceren, dan is het duidelijk dat wederzijdse perceptie van de deelnemers een belangrijke (zo niet noodzakelijke) voorwaarde voor dergelijke communicatie vormt (cf. o.a. Patton en Giffin, 1974). In zijn zogenaamd integrerend paradigma van de communicatie stelt Lin

(1977) expliciet dat deelnemers aan een communicatieproces reeds van in het begin (nl. tijdens de ontmoeting- en uitwisselingsfasen - «encounter» en «exchange») zich een getrouw beeld van de totale communicatiesituatie dienen te maken. Om Lin te citeren : «The outcome or success of the exchange can, therefore, be predicted from the extent to which the images of the other's communication environment, the expected relations, agreement, and predictions are accurate» (1977, p. 67). Met andere woorden : uit de perceptie ontstaat een definitie van de onderlinge relaties binnen het communicatiegebeuren en tevens een aantal verwachtingen ten overstaan van dit proces.

Aangezien communicatie en perceptie conceptueel onderscheidbaar, doch processueel onscheidbaar zijn, dient men verder steeds voor ogen te houden dat het bij dit alles om perceptie en niet slechts om zintuiglijke stimulering gaat. Volgens Heider (1958) gaat perceptie, en vooral persoonsperceptie, steeds gepaard met een vorm van evaluatie, van beoordeling. Deze beoordeling gebeurt in functie van o.a. het fysieke en sociale voorkomen, de taalvaardigheid enz. (cf. ook Carswell en Rommetveit, 1971). Secord en Backman (1974) hebben aangetoond dat deze evaluatie kan variëren van zeer simpel (categorische beoordeling op grond van één of twee eigenschappen) tot zeer genuanceerd (evaluaties waarin zowel positieve als negatieve eigenschappen tot een totaalbeeld verwerkt worden).

Watzlawick, Beavin en Jackson (1970 ; Nederl. vert.) hechten eveneens veel belang aan de begindefinitie van de verhoudingen binnen de communicatiesituatie. Volgens deze auteurs is een stabilisering en congruentie van de verhoudingsdefinities belangrijk voor het eventuele slagen van de communicatie. Zij drukken dit als volgt uit : «...in een voortdurende betrekking kan het (definiëeringsproces van de relatie tussen zender en ontvanger -nota van ons) niet onopgelost of ongecontroleerd blijven doorgaan. Indien het proces geen stabiele vorm aannam, zouden de grote variaties en onhandelbaarheid ervan... de zaken uit de hand doen lopen en tot gevolg hebben dat de betrekking uiteenviel» (1970, p. 117).

Delen of aspecten van deze perceptie,

en dus van een definitie, worden nu in variërende mate in de boodschap opgenomen. Watzlawick e.a. (1970) onderscheiden inderdaad dan ook twee componenten in de boodschap, nl. de inhoud en de verhouding. Deze visie komt opvallend overeen met de indeling binnen de boodschap die door communicatie-analist Haley (1963) werd voorgesteld.

Uiteraard bepaalt de situatie of de context hoe expliciet de evaluatie zal geuit worden. De context legt m.a.w. beperkingen op aan de manifestatie van de evaluatie. Deze zou b.v. zeer open en geverbaliseerd naar voren kunnen komen in een emotionele twist tussen twee personen die in een privé-sfeer communiceren. Daarentegen zal de evaluatie waarschijnlijk meer subtiel en bedekt verlopen, indien deze twist zich tijdens, laat ons zeggen, een faculteitsvergadering afspeelt.

2. Aanspreekvormen als communicatie

Er bestaan ook andere linguïstische aanwijzingen waar de evaluatie tijdens de communicatie kan uit blijken. Een daarvan is de gebruikte aanspreekvorm. Deze representeert procesmatig een eerste, alhoewel niet noodzakelijk, begin van communicatie. Taalkundig gezien is de primaire functie van de aanspreekvorm deze van een appel of van een aanduiding : tot wie richt zich de zender? In het kader van Lins (1977) paradigma zou men kunnen zeggen dat de aanspreekvorm een eerste geverbaliseerde manifestatie is van de «encounter»-fase. Vanuit communicatiewetenschappelijk standpunt is de aanspreekvorm dus meer dan een louter taalkundig vocatief. De aanspreekvorm dient beschouwd te worden als de talige codering door de zender van zijn perceptie en evaluatie van de totale communicatiesituatie. Hij kan dus gedefinieerd worden als de gecodificeerde representatie van enerzijds het bestaan van de relatie tussen zender en ontvanger en anderzijds van de evaluatieve aard van deze relatie. In de communicatiesituatie duidt de zender door middel van de gekozen aanspreekvorm aan tot wie hij zich richt én - wat voor ons veel interessanter is - deelt hij tevens zijn evaluatie mee van de ontvanger en van de relatie tussen zichzelf en deze laatste. Zoals

we later zullen trachten aan te tonen, geschiedt de codificering van de evaluatie tegen de achtergrond van de normen die binnen een bepaalde subcultuur de interpersonele relaties regelen. Aangenomen dat de zender op een synchrone manier zijn codes - b.v. linguïstische, paralinguïstische, kinetische - hanteert, vertegenwoordigt de aanspreekvorm de evaluatie die hij wil kenbaar maken. Alhoewel de zender er mogelijk bedekt andere evaluaties op na kan houden - hoewel dit zich waarschijnlijk zou uiten in asynchronisch codegebruik - blijft desalniettemin de gemanifesteerde aanspreekvorm een communicatieve realiteit. In feite is hij zelfs de voornaamste realiteit waarop de ontvanger zich kan baseren. (De interpretatie van de **motivering** van de zender - b.v. misleiding, «ingratiation» enz. - is duidelijk een probleem voor de psychologie en valt dus buiten het communicatiewetenschappelijke terrein.)

In zijn keuze van een aanspreekvorm die de relatie met de ontvanger dient te encoderen, weerspiegelt de zender tevens zijn zelf-evaluatie. Het gaat hier immers om een relatie, wat betekent dat de componenten van de verhouding niet onafhankelijk van elkaar kunnen gezien worden. Ook wanneer er geen aanspreekvorm zou gebruikt worden, zou er toch juist veel gezegd worden over de definitie die de zender van de relatie heeft gemaakt. De afwezigheid van een aanspreekvorm is zeker een vorm van evaluatie en kan dus niet gezien worden als een gebrek aan evaluatie. De mens kan immers, zoals Watzlawick e.a. (1970) terecht hebben aangetoond, niet niet-communiceren.

Het is interessant om in dit verband ook even te verwijzen naar de studie van Sandell (1977) over linguïstische stijl en beïnvloeding. In zijn model van de rol die de stijl speelt in het beïnvloedingsproces poneert Sandell dat stijl, weliswaar samen met andere factoren, tot eventuele veranderingen in een bepaalde houding kan leiden en dit via de perceptie die de ontvanger heeft van de zender en, meer direct, via de waargenomen overeenkomst («similarity») tussen hem en deze zender. Anders geformuleerd : uit de stijl van de zender deduceert de ontvanger de graad van congruentie tussen zichzelf en de zender ; hoe groter deze congruentie, des te groter ook de bereidheid om beïnvloed te worden. We

hoeven Sandell niet te volgen in zijn verdere beklemtoning van de eenvoudigheid van de persoonlijkheid. Voor ons opzet zijn de implicaties van zijn model t.o.v. de perceptie van een congruente verhouding tussen zender en ontvanger alleszins duidelijk. Een dergelijke visie op deze verhouding biedt mogelijk zelfs een meer economische verklaring voor de motivering om door iemand beïnvloed te worden.

Analyses van de communicatieve functie van de aanspreekvorm zoals men die in de letterkunde aantreft bevestigen, tot slot, dat dergelijke vormen inderdaad bijzonder gevoelige dragers zijn van de betekenis die interpersonele relaties en situaties bezitten. Uit een dergelijke analyse b.v. heeft Friedrich (1972) het besluit kunnen trekken dat persoonlijke voornaamwoorden als aanspreekvormen de manifestaties zijn van «...unusual properties of emotional expressiveness, logical abstraction and frequency of dialogue... linked into both the linguistic matrix of grammatical paradigms and the cultural matrix of social statuses and group categories» (p. 298). Een gegeven aanspreekvorm is dus het eindresultaat van een keuze uit verschillende linguïstische mogelijkheden en van de lokalisering van deze keuze binnen een bepaalde syntagmatische volgorde. Hierbij wordt dit alles medebepaald vanuit de werkelijke of vermeende, doch in ieder geval waargenomen relaties binnen de situatie.

3. Enkele onderzoeksresultaten

Een belangrijk onderzoek op het gebied van de aanspreekvormen is ongetwijfeld dat van Brown en Gilman (1960; cf. ook Brown, 1965) geweest. Deze auteurs hebben zich in hun zowel diachronisch als synchronisch «cross cultural» doorgevoerd empirisch onderzoek vooral beziggehouden met de vraag naar de fundamentele betekenisdimensies van de persoonlijke voornaamwoorden **T** en **V** (**T** voor het Latijnse tu en **V** voor vos). Volgens Brown en Gilman (1960) hebben **T** en **V** oorspronkelijk de oppositie **geenmacht** vs. **macht** gerepresenteerd. Deze betekenis is echter op een dergelijke manier geëvolueerd dat thans in hoofdzaak de oppositie **solidariteit** vs. **geen-solidariteit** aan de orde wordt gesteld. **T** is hierbij een manifestatie van solidariteit, terwijl **V** daarentegen

een gebrek aan solidariteit representeert. De onderzoekers hebben o.a. ook gevonden dat hoe meer de zender politiek radicaal is, des te groter zijn voorkeur naar **T** zal uitgaan (cf. in dit verband onze anecdotische verwijzing naar de studentenonrust in Nederland). Verder werd ook gevonden dat de keuze van de aanspreekvorm covarieert met voorbijgaande emoties en houdingen.

Een ander type van onderzoek is dat van Ervin-Tripp (1969). Hierbij werd de betekenis van de aanspreekvorm in een Amerikaans-Engels subsysteem door haar geconceptualiseerd als een binair decisiedigram. In dit systeem zijn er vier fundamentele dimensies aanwezig aan de hand waarvan de uiteindelijk te gebruiken aanspreekvorm moet gekozen worden. Deze dimensies zijn: leeftijd, rang en status, bekendheid met de voornaam, en de aard van de relatie (b.v. familie, kennis enz.). De zender besluit dus a.h.w. iedere keer opnieuw of de ontvanger «significant»

ouder of jonger is, een hogere of een lagere status bezit, of de voornaam gekend is of niet en wat de graad van intimiteit van de relatie is. Het feit dat er een interactie mogelijk is tussen deze dimensies betekent dat de uiteindelijk gebruikte aanspreekvorm het resultaat kan genoemd worden van een vrij ingewikkeld besluitvormingsproces. Daarbij komt nog dat deze dimensies niet noodzakelijk overal hetzelfde gewicht hebben - in het Amerikaans-Engels subsysteem is b.v. vreemdheid belangrijker dan rang, terwijl in het Koreaans het omgekeerde geldt - en dat het verschil dat nodig is om als subjectief «significant» beschouwd te worden natuurlijk ook kan variëren. De dimensies zijn klaarblijkelijk ook afhankelijk van elkaar: bekendheid met de voornaam en aard van de relatie zullen waarschijnlijk een matige positieve correlatie vertonen. Marais (1977) heeft, vanuit een geheel ander methodologisch kader, getracht de modale connotatieve betekenis te

(ADVERTENTIE)

NIEUW BIJ STANDAARD WETENSCHAPPELIJKE UITGEVERIJ

NAAMSESTRAAT 57
3000 LEUVEN

PIRATENZENDERS

Europese en internationale aspecten.
door J.F.J. Gorus. 300 fr.

OEGANDA

Staat van bloed en terreur.
Een ooggetuigeverslag van een minister van Idi Amin.
door H. Kyemba. 240 fr.

VIER MILJARD GIJZELAARS

door E. Troch. 450 fr.

EEN POLITIEKE IDENTITEIT VOOR COMMUNISTEN

door J. Turf. 250 fr.

bepalen van de Afrikaanse persoonlijke voornaamwoorden «u» en «jy» en dit op basis van semantische differentiaalbeoordelingen. Hierbij is gebleken dat de connotaties van deze aanspreekvormen buitengewoon stabiel over proefgroepen van verschillende jaren verdeeld waren (correlaties van de orde van 0.99). Ook heeft hij de bevindingen van Brown en Gilman bevestigd gevonden, nl. dat «u» meer dan «jy» met machts- en afstandsconnotaties geassocieerd wordt, terwijl «jy» meer dan «u» met connotaties van solidariteit en socio-emotionele nabijheid verbonden wordt. De factorenanalyse uit hetzelfde onderzoek toonde aan dat beide aanspreekvormen multidimensioneel in betekenis waren (in de analyse zijn zes factoren, dus betekenissen, gevonden en deze verklaarden ongeveer 50 % van de gemeenschappelijke variantie). Een vergelijking van pare factoren (telkens één van elk van de aanspreekvormen) toonde aan dat «u» en «jy» slechts in het geval van twee dimensies in een zekere mate symmetrisch in betekenis waren en dat ieder van hen onafhankelijke connotaties bezit.

4. Besluit

In dit artikel werden vanuit een procesmatig kader de aanspreekvormen constitutief gedefinieerd als de encoding van de verhouding tussen zender en ontvanger en tevens van de totale communicatiesituatie. Het voorgaande zeer beknopte en selectieve overzicht van relevante onderzoekingen heeft aangetoond dat de voorgestelde definitie in een redelijke mate geldigheid (nl. als «face validity») bezit en dat de grondvormen van de geëncodeerde verhouding macht en solidariteit zijn. Het is echter ook gebleken dat een gekozen aanspreekvorm het resultaat is van een vrij complex besluitvormingsproces. Niet alleen de mogelijke interactie tussen de dimensies op basis waarvan het uiteindelijk besluit moet worden genomen, maar ook de niet-symmetrische aard van de connotaties van de aanspreekvormen draagt in dit opzicht bij tot de complexiteit van het proces.

De voorgestelde definitie impliceert dat de deelnemers aan de communicatie telkens een keuze maken uit een aantal mogelijke aanspreekvormen en de gekozen vorm in een specifieke positie in

de boodschap plaatsen. De paradigmatische en de syntagmatische dimensies zijn hier met andere woorden onderscheidbaar doch niet scheidbaar terug te vinden. In verband met de paradigmatische dimensie kan opgemerkt worden dat de eventuele incongruentie tussen de eerste en de herhaalde aanspreekvorm (resp. titel en voornaamwoord) nog geen empirische aandacht heeft gekregen. Daarnaast dient ook de betekenis van de afwezigheid van de aanspreekvorm op zichzelf onderzocht worden. Wat de syntagmatische dimensie betreft, lijkt ons onderzoek nodig waarin bepaald wordt of een verschuiving van de aanspreekvorm in de syntagmatische ordening binnen de boodschap, een verandering in de communicatie veroorzaakt.

Het beperkte literatuuroverzicht heeft verder aangetoond dat de aanspreekvorm in een bepaalde mate interindividuele variatie vertoont. In dit opzicht zijn de bevindingen van Brown en Gilman (1960) i.v.m. de aanspreekvormen als encodings van voorbijgaande emoties en houdingen duidelijk relevant. Daarnaast kan ook naar Marais (1977) verwezen worden, die in zijn factorenanalyse ongeveer 50 % unieke variantie gevonden heeft. Vanuit de vaststelling van de interindividuele varianties, lijkt het ons dat de benadering van de aanspreekvormen door de communicatiewetenschapper veeleer «laboviaans», dus sociaal-wetenschappelijk, dan wel «chomskyaans», dus strikt linguïstisch, behoort te zijn. Laatstgenoemde benadering zou immers slechts de «theorie» (de «competence») van een «natuurlijk» taalgebruiker over de aanspreekvormen onderzoeken. De eerstgenoemde benadering daarentegen, waarin b.v. van representatieve steekproeven gebruik wordt gemaakt, zou beter in staat zijn eventueel socio-cultureel relevante systemen naar voren te brengen.

Het lijkt ons dat uit bovenstaande paragrafen tevens een behoefte naar voren komt aan meer communicatie-onderzoek op het gebied van de aanspreekvormen. We kunnen vooral de drie volgende redenen voor deze veronderstelde behoefte opsommen. Op de eerste plaats vormen aanspreekvormen thematisch een relatief centraal onderwerp in de interpersonele communicatie. Gelet op de con-

ceptuele positie die in deze studie aan de aanspreekvormen werd toegekend, duidt het gebrek aan systematisch onderzoek van dit domein van de communicatiewetenschap op een grote mate van onvolledigheid. Ten tweede, en dit vanuit een pragmatisch standpunt, zouden de aanspreekvormen een belangrijke variabele in het communicatieproces kunnen zijn. Wanneer men, ten derde, deze problematiek vanuit een operationele optiek bekijkt, is het nauwelijks denkbaar dat onderzoekers met een uiteenlopende methodologische origine onverzoenbare operationele definities van dit onderwerp zouden geven! Dit staat in een fel contrast met zo vele andere communicatiewetenschappelijke onderwerpen, waar de communicatiewetenschappers juist zoveel moeite hebben met hun onderlinge vergemeenschappelijkingsoogingen.

Geraadpleegde literatuur

- Brown, R., *Social psychology*, N.Y.: Free Press, 1965.
- Brown, R. en Gilman, A., «The pronouns of power and solidarity», in T.A. Sebeok (Red), *Style in language*, Cambridge, Mass.: Addison-Wesley, 1960, pp. 253-276.
- Carswell, E.A. en Rommetveit, R., *Social contexts of messages*, Londen: Academic Press, 1971.
- Ervin-Tripp, S.M., «Sociolinguistic rules of address», in L. Berkowitz (Red), *Advances in experimental social psychology*, Volume 4, N.Y.: Academic Press, 1969, pp. 91-165.
- Friedrich, P., «Social context and semantic feature: The Russian pronominal usage», in J.J. Gumperz en D. Hymes (Red), *Directions in sociolinguistics. The ethnography of communication*, N.Y.: Holt, Rinehart & Winston, 1972, pp. 270-300.
- Haley, J., *Strategies of psychotherapy*, N.Y.: Grune & Stratton, 1963.
- Heider, F., *The psychology of interpersonal relations*, N.Y.: Wiley, 1958.
- Lin, N., Communication effects: Review and commentary, in B.D. Rubin (Red), *Communication yearbook 1*, New Brunswick: ICA, 1977, pp. 55-72.
- Marais, H.C., «Semantiese dimensies van aanspreekvormen», in *Tydskrif vir Geesteswetenskappe* (ter perse).
- Patton, B.R. en Giffin, M., *Interpersonal communication. Basic text and readings*, N.Y.: Harper & Row, 1974.
- Sandell, R., *Linguistic style and persuasion*, Londen: Academic Press, 1977.
- Secord, P.F. en Backman, C.W., *Social psychology*, N.Y.: McGraw-Hill, 1974.
- Watzlawick, P., Beavin, J.H. en Jackson, D.D., *De Pragmatische Aspecten van de Menselijke Communicatie*, Deventer: Van Loghum Slaterus, 1970.